

Marina Protrka Štimec

POLITIKE AUTORSTVA

Kanon, zajednica i pamćenje u novijoj hrvatskoj književnosti

L — biblioteka Zavoda za znanost o književnosti
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Recenzenti

dr. sc. Vinko Brešić, red. prof.

dr. sc. Aleksandar Mijatović, izv. prof.

Urednica

doc. dr. sc. Danijela Lugarić Vukas

Grafička urednica

Sanja Babić

Lektor

Ivan Martinčić, prof.

Likovna oprema

Lilipop design

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001025554.

Otisnuto u travnju 2019.

Knjiga je otisnuta uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja RH.

Marina Protrka Štimec

POLITIKE AUTORSTVA

Kanon, zajednica i pamćenje
u novijoj hrvatskoj književnosti

HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA
ZAVOD ZA ZNANOST O KNJIŽEVNOSTI FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Zagreb 2019.

SADRŽAJ

Uvod.....	7
I. Autorstvo – sekularno i sveto.....	13
Kanon, zajednica i kriza humanističkih znanosti	15
Očevi književnosti i djeca vremena.	
Komemorativne ceremonije u proizvodnji početaka hrvatske književnosti	28
Svečana sveta borba. Prisvajanje, prijepori i performativnost „Gundulićeve slave“	42
Autor-flâneur. Figura autora u djelu Antuna Gustava Matoša.....	52
Palimpsest ženskog pisanja: ambivalencije autorstva Ivane Brlić-Mažuranić.....	67
Procjep kolektivnih mitologija. Vladimir Nazor u kanonu hrvatske književnosti 20. stoljeća	80
II. Etika i politika post/modernog teksta	91
Pravednost i pravo u <i>Smrti Smail-Age Čengića</i> .	
Mažuranićev <i>fuit tyrannus</i>	93
Etika i mitologija u <i>Pričama iz davnine</i> Ivane Brlić-Mažuranić.....	108
U strahu su velike oči. Ra/stvaranje modernog (muškog) subjektiviteta u <i>Kiklopu</i> Ranka Marinkovića.....	123
Mišolovka za Horacija. Djelokrug kazališta, teksta i izvedbe u Brešanovoj <i>Predstavi Hamleta u selu Mrduša Donja</i>	134
Tanka linija koja stvara priče. Tranzitornost pučkog: autorstvo i angažman u <i>Ljudima od voska</i> Mate Matišića.....	146
III. „Kineskim zidom odvojeni“ – orijentalizam i politike identiteta	159
„Kineskim zidom odvojeni“. Politike identiteta, nejednakosti i isključivanja u Desničinu <i>Zimskom ljetovanju</i>	161
„Ovo tursko i iracionalno“. Orijent kao bolest, otrov i lijek u <i>Travničkoj hronici</i> Ive Andrića	178
Radikalna pedagogija i nastava (nacionalne) književnosti.....	196
Literatura	203
Kazalo imena	229
Bilješka o autorici	237

Uvod

Moderna znanost o književnosti, ako se uzmu u obzir postupci normiranja, izdvajanja i reprodukcije kanona, zatim identifikacije i definicije autora, uvelike počiva na kršćanskoj egzegezi – barem nas tako u svom znamenitom i utjecajnom predavanju pod naslovom *Što je autor?* uvjerava Michel Foucault. Vrijednost nekog teksta, analogno onome što je u spisu *De Viris illustribus* (1516) ustanovio Sveti Jeronim, preuzeta je u dokazni postupak koji unutar književnog polja vrijednost teksta povezuje sa „svetošću“ autora (Foucault 2015: 51). Autorstvo kao „načelo određenog jedinstva pisanja“ Foucault (ibid.: 52) naziva funkcijom koja je u moderno vrijeme zauzela ispražnjeno mjesto biološkog ili pozitivistički shvaćenog autora kao građanske osobe (Barthes 1967). Razrađena, ova funkcija objedinjuje koncept autorstva koji je povezan s vlasništvom i autorskim pravima, ali i predodžbu zajednice o pojedincu u kojem se krije „stvaralačka moć“, odnosno izvor kreativnosti i moći pisanja. Funkcija autora se kroz proces oblikovanja i održavanja književnog kanona nakon 19. stoljeća izdvaja kao središnja distinktivna kategorija: u estetskom, periodizacijskom i simboličkom smislu. Romantizam književnost povezuje s biografijom, stvarajući specifičnu ikonografiju umjetnika – od uzornog građanina u nacionalnotvorbenim narativima do bajronovskog demoničnog tipa ili melankolika (Boym 1991: 4). Repertoar slika će se od predodžbe genija i pjesnika-proroka prema kraju stoljeća proširiti i kanalizirati kroz popularne koncepte boema i pjesnika-prokletnika, učvršćujući vezu između značenja teksta i zamišljene biografije pisca, odnosno između tekstualnog korpusa i tjelesnosti – korporealnosti autora. Mnogostruka mreža odnosa između života i književnosti hranit će interpretaciju i razumijevanje tekstova, popularnih književnih likova, ali i javno prepoznatljivog habitusa autorica i autora koji počinju funkcionirati kao točke osobne i kolektivne identifikacije i katalizatori stavova i osjećaja zajednice. To će biti vidljivo u javnim manifestacijama, komemorativnim praksama i proslavama, ali i u istupima, kritičkim tekstovima i polemikama koje će se pozivati na književni tekst i tražiti svoje ovjeravanje u njemu. Javne simboličke prakse generiraju pamćenje i sjećanje zajednice, kolektivne mitove, identitete i razlike. Pojedinačna autorska ostvarenja realiziraju se u dijaloškom dinamičnom odnosu prema izdvojenim prepoznatljivim točkama koje u najši-

rem značenju riječi pripadaju političkom – u smislu u kojem već Aristotel čovjeka definira kao političku/društvenu životinju koja posjeduje govor i sposobnost razlikovanja dobra i zla, pravednog i nepravednog (Aristotel 1992: 3, Arendt 2014).

Književni tekstovi kanaliziraju političke teme, stavove i osjećaje, bilo u eksplicitnom komentaru ili apolitičnom otklonu, ali – istovremeno – na podjednako direktan način – u paraboličnom, alegorijskom ili temeljno arhetipskom smislu inerviraju neuralgijske točke zajednice. U prvom slučaju književnost je, kao i druge umjetničke prakse, kako pokazuje Chantal Mouffe (2007), nužno politična, jednako kao što se u sferi politike detektira estetsko. Stoga, cilj nije ispitivanje stupnja „političnosti“ neke umjetnosti nego sagledavanje mogućih oblika njezina kritičkog i emancipatornog potencijala koji je vidljiv u tome koliko iskušava i propituje dominantni konsenzus oko zajednički važnih tema i koliko osvjetljava ono što je zanijekano ili prešućeno. Umjetnost, dobro je poznato, može djelovati i retrogradno: može reproducirati etničke, rodne i klasne stereotipe, može produbljivati binarne opozicije između „nas“ i „njih“, stigmatizirati određene skupine ili pojedince i poticati strah od stranaca.

U javnom prostoru umjetnost, kako ističe Yannis Stavrakakis (2012: 554), intervenira na različite i međusobno suprotstavljene načine, hegemonijske i protuhegemonijske. Predzak i dinamika tih intervencija ovisi ne samo o kompleksnosti nego i o „uporabi“ književnih tekstova – što će se vidjeti primjerice u razlici između dviju javnih komemoracija koje su u razmaku od pola stoljeća upriličene Ivanu Gunduliću. Prva u formi svečane mise zadušnice koja mu je slavljena u Zagrebu 1838, a druga „Gundulićeva slava“ organizirana u Dubrovniku 1893. godine, što su teme koje otvaraju poglavlje knjige naslovljeno Autorstvo – sekularno i sveto. Takve javne manifestacije su nužno performativne, one kanaliziraju određene kolektivne predodžbe i osjećaje – upotrebljavajući ime autora kao zaštitni pečat ili grb na stijegu vlastitih uvjerenja. Na njih se nadovezuju srodne intervencije u kulturnom polju koje interpretativnim i historiografskim ili tek kulturnim i političkim aproprijacijama koriste književni tekst na bitno reduktivan način, oslabljujući njegov kritički potencijal i zanemarujući višeslojne, divergentne i često međusobno nesumjerljive aspekte značenja. Takvim kanaliziranjem književni se tekstovi pretvaraju u simbolički potentne i jednoznačne izloške „uporabljive prošlosti“ (Smith 1997), kako se vidi na primjerima analize autorskih opusa i pojedinačnih djela Ivana Mažuranića, Antuna Gustava Matoša, Ivane Brlić Mažuranić, Vladimira Nazora ili kasnije – Vladana Desnice.

Književnost, dakle, u prvom slučaju direktno intervenira u sferu politike – ili biva upotrebljena u političke svrhe. Međutim, njezina „namjena“, kako ističe Rita Felski (2016: 17), nije „manipulativna ni presezateljska, ne mora imati sklonost instrumentalnoj racionalnosti ni biti namjerno slijepa za složenost forme“. Ona zato upućuje na složenost i nepreglednost odnosa prema književnom djelu, zastupajući aktivan promicateljski umjesto kritičarskog stava i uobičajene skepse koja prati kritičku recepciju. Književnost je sama po sebi politička, ističe Jacques Rancière (2008: 7), ne zato što se bavi politikom nego time što ostaje književnost. Tako shvaćena politika književnosti nije specifična politika pisca, već angažman književnog teksta oko „raspodjele i preraspodjele prostora i vremena, mjesta i identiteta, govora i buke, vidljivog i nevidljivog“, onog što Rancière naziva „podjela čulnog“ (ibid.: 8). Književnost tako određuje i usmjerava mogućnost bilo čije izgovorljivosti i vidljivosti u javnom prostoru, re/definirajući što se u nekom razdoblju u nekoj zajednici smatra govorom, a što životinjskom bukom. Drugim riječima, književnost propituje i usmjerava načine na koje je svijet u kojem živimo za nas vidljiv te kako dopušta da bude iskazan (ibid.: 8-11).

U knjizi se upućuje na neke od ovdje opisanih aspekata političkog, s fokusom na proizvodnju autorstva u novijoj hrvatskoj književnosti i na mehanizme pamćenja i sjećanja kao važan dio kompleksnih identitarnih politika zajednice koja u svojim polu/kolonijalnim prilikama u 19. i 20. stoljeću proizvodi složena nacionalna, klasna, rodna i regionalna razlikovanja. Književnopovijesna kontekstualizacija izdvojenih fenomena (proizvodnja kanonskih autora kao sekularnih svetaca, historijska projekcija, inherentni orijentalizam) upotpunjena je interpretacijama istaknutih književnih tekstova (*Smrt Smail-age Čengića, Priče iz davnine, Travnička hronika, Zimsko ljetovanje, Kiklop, Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja, Ljudi od voska*) koji služe kao ogledna mjesta, točke prepoznavanja književnopovijesnih, kulturnih i političkih procesa, ali i individualnih praksi čitanja i tumačenja kodova vremena i umjetničke i individualne slobode. Politike autorstva povezane su s politikom književnosti kako je shvaća Rancière, ali i s načinima razumijevanja i funkcioniranja zajednice – što je tema koju aktualizira suvremeno doba obilježeno različitim krizama – humanistike, sveučilišta, kanona, nacionalne države i njezine socijalne politike. Tom se temom zato i otvara knjiga, s poglavljem Kanon, zajednica i kriza humanističkih znanosti u kojem se suvremene teorijske rekonceptualizacije pojma zajednice dovode u vezu s mnogoglasjem književnog teksta, načinima na koje je zajednica apostrofirana ili pretpostavljena u tekstovima niza autora

novije hrvatske književnosti. U njima se, dosljedno brojnim „paradoksima moderniteta“ (Compagnon 1990), „nanovo izumljena tradicija“ sučeljava s izazovima modernog doba, u srazu pojedinačnog i kolektivnog, slobode i determiniranosti, eskapizma i nepobitne „uronjenosti u tijek vremena“, kako se svojedobno na ovu temu izrazio Tin Ujević (1965: VI. 184). Autori, a posebno autorice koje pišu u „maloj književnosti“ i na jeziku koji se od početaka vlastite nadregionalne afirmacije u ilirizmu, bez obzira na smjere i varijante svojih, manje ili više javno ovjerenih normativnih praksi, razvijao kao jezik svojevrsnih „brodolomaca povijesti“ – domete vlastitih postignuća mjere ne samo recepcijom manje-više svedenom na govornike vlastite zajednice nego i učincima kojima će doprinijeti zamišljenom kanonu estetski iznimnih djela. Kanon nacionalne književnosti – bilo da je kroz povijest shvaćana kao ilirska, (južno)slavenska ili hrvatska – nastaje u odnosu prema konceptu svjetske književnosti, o čemu sam pisala u prethodnoj knjizi (Protrka 2008). Taj je koncept, kako je pokazala Pascale Casanova (2004), reguliran specifičnim odnosom između centra i periferije, pri čemu je centar, „kulturalna prijestolnica svijeta“ – Pariz, a periferno ono što je politički, ekonomski i simbolički deprivirano. „Male književnosti“ poput hrvatske ili primjerice, kako pokazuju Majorie Howes i Derek Attridge (2000), irske, funkcioniraju u polukolonijalnom, u 20. stoljeću i postimperijalnom odnosu prema tako zamišljenom centru. Međupozicija između „civiliziranog Zapada“, kako ga u svom *Pogledu u Bosnu* (1842) naziva Matija Mažuranić i „barbarskog istoka“ koji prema integrativnim načelima ilirizma, u stvari nastanjuju „naša istokrvna braća“, nije samo prilika za reviziju preživjele kolektivne predodžbe vlastitog prostora kao bedema obrane od „azijatskog kopita“, već se *antemurale christianitatis* – kako pokazuju tekstovi obojice Mažuranića, ali i Josipa Eugena Tomića i još više Matoša ili Miroslava Krležu, pa onda povratno i Vladana Desnice – problematizira tako da predmet interesa postaje poetika prostora i imaginarne kolektivne auto i heteropredodžbe. Predodžba liminalnog polurazvijenog, polukolonijalnog, poluciviliziranog i poluorijentalnog prostora odredila je ne samo hrvatski ili južnoslavenski regionalni identitet, nego, kako je pokazala Maria Todorova (1999: 71), cjelokupni prostor Balkana. Proizvođenje tako zamišljenog Drugog koji je u tekstovima Ive Andrića i Vladana Desnice doslovno orijentaliziran istodobno je prilika ovim autorima da propitaju mehanizme stvaranja hijerarhiziranih binarnih opreka koje proizvode hegemoniju i opresiju na različitim društvenim mikro i makro razinama. Tim se temama bavi završna cjelina knjige, naslovljena Desničinom slikovitom predodžbom „kineskog zida“ koji razdvaja nejednake skupine, materijalizi-

rajući tom razdvajanju imanentne mehanizme isključivanja koje on svojim *Zimskim ljetovanjem* (1950) kirurški precizno rastvara, dovodeći njihovu logiku do paroksizma. Veliki ili temeljni autori nacionalne književnosti često svoj status mogu zahvaliti upravo prikladnosti, „uporabljivosti“ njihovih tekstova i njihova habitusa u kontinuitetu stilskih razdoblja, smjene generacija, političkih sustava i državnih uređenja. U raspravama i historiografskim tekstovima njihova recepcija lavira u labavoj ravnoteži između esteticizma i biografizma – što možda najbolje pokazuje okvir za tumačenje koji je godinama pridodavan tekstovima Antuna Gustava Matoša. Problem s takvim pristupima je u tome što onemogućuju razumijevanje ili čak evidentiranje uznemirujućih, praznih, neusustavljivih aspekata teksta, onih koji izmiču binarizmu ideoloških leća istraživača. Posljedično, time književni tekst izlazi iz vidokruga, a njegovo mjesto zauzimaju interpretacije i mentalne predodžbe koje se formalizirane opetuju u književnopovijesnim prikazima. Njihova reprodukcija vremenom sve više gubi utemeljenje u tekstu i posljedično slabi svoju učinkovitost i prepoznatljivost u zajednici. Glačanje i poliranje, zaobilaženje i prešućivanje spornih mjesta koje kao strategiju održavanja kanona ističe Barbara Herrnstein Smith (1988: 59-60) može „spasiti“ ili privremeno odgoditi samo trenutnu nelagodu rastvaranja suvremenosti pred okularom teksta. Čitatelji – zajednica u vremenu suočena s „uznemirujućim jezikom fikcije“ (Foucault 1994: 123) – može odvratiti pogled ili ga zadržati tako da, makar u trenutku vlastite protežnosti, svjedoči neponovljivoj jednokratnosti umjetničkog djela – koje je upravo zbog toga Matoš dovodio u vezu s flertom, flaniranjem, iverjem ili tek igrom duhanskoga dima. Već ta njegova predodžba, nastala u osvit moderniteta, upućuje na bitno svojstvo umjetnosti – pa i književnosti – a to je performativnost. Književni se tekst, iako proizveden kao materijalni otisak na bjelini papira – ili zaslonu kakva suvremenog tehničkog pomagala – zbiva u interakciji zajednice, u neprestanom rastvaranju i obnavljanju mogućnosti da se netko ili nešto iskaže ili pokaže vidljivim. Svijest o tom aspektu „učinka književnosti“ naročito je vidljiva u tekstovima suvremenih književnika, pogotovo onih koji se bave izvedbenim umjetnostima poput kazališta. Djelovanje unutar zajednice u vremenu nastanka teksta i posebno dramske izvedbe tema je središnjeg dijela knjige koje polazi od političkog i pravnog angažmana Mažuranićeve *Smrti Smail-age Čengića* (1846), zaustavlja se na etici *Priča iz davnine* (1916) Ivane Brlić-Mažuranić i konceptima subjektiviteta u *Kiklopu* Ranka Marinkovića (1965) – da zaključno uputi na razumijevanje angažmana, teksta i izvedbe u dramama Ive Brešana i Mate Matišića.

Ova je knjiga nastajala desetak godina, u čitanjima i dijalozima sa studentima i kolegama, s onima koji više nisu s nama i onima s kojima još dijelimo protežnost zajedničkog vremena, autorima i čitateljima. Neki njezini dijelovi su objavljeni u varijantama koje su navedene uz svaki pojedini tekst. Tim su varijantama uvelike pomogli poznati i nepoznati recenzenti, kojima sam beskrajno zahvalna na pomnom čitanju i kritičkim opaskama. Svi su tekstovi u završnoj fazi rada na knjizi dorađivani da bi funkcionirali u zajedničkoj cjelini. Sadržaj knjige donekle ocrtava smjer osobnih interesa i vlastitih odgovora na prilike i potrebe koje su se pojavljivale jednim zapravo razgranatim putem. U njoj su zato tragovi oduševljenja i ljutnje, otpora i zanosa koji prati bavljenje ovim najvažnijim poslom na svijetu, kako ga je na jednom – možda i njegovu zadnjem – zajedničkom predbožićnom okupljanju Odsjeka za kroatistiku – nazvao profesor Ivo Frangeš. U njoj je možda najviše moje želje da se autori izmaknu šablonskim okvirima i uklope u one u kojima su i danas, zahvaljujući svojim tekstovima i našoj sposobnosti da ih čitamo, živi i nužni živima. Uza sve ovo, ova je knjiga nastala iz potrebe da izrazim zahvalnost na prilici da radim ovaj posao, izložena bogatstvu književnih tekstova, autorskih profila i ostvarenja – fascinantnom rudniku koji se obnavlja uvijek novim izmjenjivim čitateljskim perspektivama. U tom istraživačkom i nastavničkom interpretativnom kaleidoskopu pravi je izazov pronalaženje čvrstog tla pod nogama, onog koji će izmjenjivoj optici osigurati adekvatan i dostojan način komunikacije s tekstom i vlastitim vremenom, mladim ljudima koji dolaze s logičnim pitanjima i stvarnim životima. U tom smjeru se upućuje radikalna pedagogija koja književnost vidi i kao mogućnost stjecanja kulturalne pismenosti, socijalnih vještina i sposobnosti kritičkog mišljenja. Čitanje kao zahvaćanje u prostor Drugog koje je istovremeno angažirano i strastveno, osobno i kritičko usmjerava i ovladavanje simboličkim kapitalom zajednice, ali i stjecanje emotivne inteligencije i – za demokratski poredak nužne – sposobnosti razumijevanja i suosjećanja s različitim (Nussbaum 2012). Svim neustrašivim, prošlim i budućim čitateljicama i čitateljima zahvaljem na pozornosti i zajedništvu (*Hypocrite lecteur, — mon semblable, — mon frère!*), recenzentima, prof. dr. Vinku Brešiću i izv. prof. dr. Aleksandru Mijatoviću na poticajnim i ohrabrujućim riječima, a urednici doc. dr. Danijeli Lugarić i izdavaču Hrvatskoj sveučilišnoj nakladi prije svega na povjerenju u prihvaćanju knjige i senzibilnosti i strpljenju u svim fazama njezina dovršavanja.